

واکاوی حدیث «اسمه اسمی و اسم ابیه اسم ابی»

غلامحسین زینلی^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۳/۱۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۵/۱۸

چکیده

جمعی از عالمان اهل سنت از طریق ابن مسعود از رسول خدا ﷺ حدیثی نقل کرده‌اند که نشان می‌دهد پدر امام مهدی ﷺ همانام پدر رسول گرامی اسلام ﷺ یعنی عبدالله است. عالمان شیعه براساس اخباری که در اختیار دارند، تردید ندارند که پدر امام مهدی ﷺ امام حسن عسکری ﷺ است. و برخی از عالمان اهل سنت نیز در این مسئله با عالمان شیعه هم عقیده‌اند. اما بیشتر آنان براساس یکی از نقل‌های حدیث ابن مسعود از رسول خدا ﷺ که در آن درباره امام مهدی ﷺ آمده: «اسمه اسمی و اسم ابیه اسم ابی» نام پدر امام مهدی ﷺ را عبدالله دانسته و مهدی موعود ﷺ را شخصی غیر از فرزند امام حسن عسکری ﷺ دانسته‌اند. اما از آن جا که محدثان شیعه و اکثر محدثان اهل سنت حدیث ابن مسعود را فقط با تعبیر «اسمه اسمی» نقل کرده‌اند، نشان می‌دهد زیاده «اسم ابیه اسم ابی» از پایه و اساس درستی برخوردار نیست. به ویژه آن‌که برخی از عالمان اهل سنت مانند گنجی شافعی زیاده فوق را ساخته فردی به نام زائده دانسته است و معتقد است دیگر روایان حدیث مورد نظر که شمار آنان به ۳۵ نفر می‌رسد، حدیث یاد شده را فقط با تعبیر «اسمه اسمی» نقل کرده‌اند که هماهنگ با دیدگاه عالمان شیعه است.

واژگان کلیدی:

امام مهدی ﷺ، نام پدر امام مهدی ﷺ، حدیث، اسمه اسمی، اسم ابیه اسم ابی.

مقدمه

اعتقاد به مهدویت از اصیل‌ترین باورهای دینی مسلمانان است. اخبار صادره از پیامبر ﷺ

۱. استادیار گروه قرآن و اهل بیت ﷺ پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی قم، ایران (ghhz313@gmail.com).

و امامان عترت علیهم‌السلام در این باره به قدری است که شماری از عالمان تشیع و تسنن را قادر ساخته است تا سال‌ها قبل از ولادت امام مهدی علیه‌السلام با استناد به روایات پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و اهل بیت علیهم‌السلام درباره زندگی آن حضرت کتاب مستقل تألیف نموده، یا فصل و بابی از کتاب خود را به زندگی ایشان اختصاص داده و یا حداقل شماری از اخبار مربوط به امام مهدی علیه‌السلام را در آثار خود نقل کنند.

آثار عالمان شیعه

برخی از آثار عالمان شیعه که سال‌ها پیش از ولادت امام مهدی علیه‌السلام پدید آمده عبارت است از:

کتاب *القائم اثر علی بن مهزیار اهوازی* (نجاشی، ۱۴۱۶ق: ۲۵۳؛ خوئی، ۱۴۱۳ق: ج ۱۳، ۲۰۷).

کتاب *صاحب الزمان و کتاب وقت خروج القائم* هر دو از محمد بن حسن بن جمهور از اصحاب امام رضا علیه‌السلام (طوسی، ۱۴۱۷ق: ۲۲۳؛ تهرانی، ۱۴۰۳ق: ج ۱، ۱۵؛ خوئی، ۱۴۱۳ق: ج ۱۶، ۱۸۹).
کتاب *القائم از فضل بن شاذان نیشابوری* (نجاشی، ۱۴۱۶ق: ۳۰۷؛ خوئی، ۱۴۱۳ق: ج ۱۴، ۳۰۹).

کتاب *سیره القائم از معلی بن محمد بصری* (نجاشی، ۱۴۱۶ق: ۴۱۸؛ خوئی، ۱۴۱۳ق: ج ۱۹، ۲۷۹).

کتاب *اخبار القائم از علی بن محمد بن ابراهیم بن ابان رازی* (نجاشی، ۱۴۱۶ق: ۲۶۱؛ خوئی، ۱۴۱۳ق: ج ۱۳، ۱۳۷).

کتاب *دلائل خروج القائم از حسن بن محمد بن احمد صفار* (نجاشی، ۱۴۱۶ق: ۴۸؛ خوئی، ۱۴۱۳ق: ج ۶، ۱۲۰).

کتاب *المهدی از عیسی بن مهران المستعطف* (نجاشی، ۱۴۱۶ق: ۲۹۷؛ طوسی، ۱۴۱۷ق: ۱۸۸؛ تهرانی، ۱۴۰۳ق: ج ۲۳، ۲۸۹؛ خوئی، ۱۴۱۳ق: ج ۱۴، ۲۵۵).

کتاب *صاحب الزمان از ابوالعباس صیمری* (ابن ندیم، بی‌تا: ۱۶۹).

پیش از افراد یاد شده نیز شیعیان اهل بیت علیهم‌السلام به امام مهدی موعود علیه‌السلام اعتقادی راسخ داشته‌اند چنان که «بریده اسلمی» از اصحاب پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و شیعیان امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام، امام قائم علیه‌السلام را وصی پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم می‌دانسته است. (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹ق: ج ۲، ۲۵۳؛ خوئی،

۱۴۱۳ق: ج ۱۴، ۱۵۳).

عبدالحمید واسطی از اصحاب امام باقر علیه السلام منتظر ظهور مهدی موعود علیه السلام بوده است (خوئی، ۱۴۱۳ق: ج ۱۰، ۳۰۸).

عبدالکریم بن عمرو از اصحاب امام صادق علیه السلام اعتقاد عمیقی به امام مهدی علیه السلام داشته و تصمیم گرفته بود تا قیام قائم علیه السلام همه روزهای سال را روزه بدارد. امام صادق علیه السلام به او سفارش کردند که روزه بگیرد، اما در سفر و... روزه نگیرد (خوئی، ۱۴۱۳ق: ج ۱۱، ۷۲-۷۳).

آثار عالمان اهل سنت

برخی از آثار عالمان اهل سنت که قبل از ولادت امام مهدی علیه السلام درباره آن حضرت پدید آمده عبارت است از:

کتاب *اخبار المهدی* از عباد بن یعقوب رواجی (م ۲۵۰ ق) (شیخ طوسی، ۱۴۱۷ق: ۱۹۲؛ تهرانی، ۱۴۰۳ق: ج ۱، ۳۵۲؛ خوئی، ۱۴۱۳ق: ج ۱۰، ۲۳۷؛ زرکلی، ۱۹۸۰م: ج ۳، ۲۵۸). قابل ذکر است خیرالدین زرکلی نام کتاب وی را *اخبار المهدی المنتظر* دانسته است (زرکلی، ۱۹۸۰م: ج ۳، ۲۵۸).

عباد بن یعقوب اعتقادی عمیق به امام مهدی موعود علیه السلام داشته است، چنان که شمشیری تهیه و آن را در اتاق محل اقامتش آویخته بود و منتظر قیام امام مهدی علیه السلام بود تا با آن شمشیر در رکاب امام مهدی علیه السلام با دشمنانش بجنگد (مزی، ۱۴۰۶ق: ج ۱۴، ۱۷۸-۱۷۹؛ ذهبی، ۱۳۸۲ق: ج ۲، ۳۷۹).

کتاب *المصنف* از عبدالرزاق صنعانی (م ۲۱۱ ق)؛ عبدالرزاق که از محدثان طراز اول اهل سنت به شمار می آید، یک باب از کتاب خود را با عنوان «باب المهدی» به روایات مربوط به امام مهدی موعود علیه السلام اختصاص داده، و از طریق هفت تن از صحابه یعنی علی علیه السلام، ابوسعید خدری، ابن مسعود، جابر بن عبدالله، کعب، ابوهریره و عبدالله بن عمرو، یازده حدیث درباره امام مهدی علیه السلام نقل کرده است (صنعانی، بی تا: ج ۱۱، ۳۷۱-۳۷۴).

کتاب *الفتن* از نعیم بن حماد مروزی (م ۲۲۹ ق)؛ وی حداقل پنجاه صفحه از کتاب خود را به روایات مربوط به امام مهدی علیه السلام اختصاص داده و از طریق شماری از امامان اهل بیت علیهم السلام و جمعی از صحابه ده ها حدیث درباره امام مهدی علیه السلام نقل کرده است (مروزی، ۱۴۱۴ق: ۱۸۵-۲۳۵).

مسند ابن جعد از علی بن جعد جوهری بغدادی (م ۲۳۰ق)؛ وی نیز برخی از روایات مربوط به امام مهدی علیه السلام را در کتابش نقل کرده است (ابن جعد، ۱۴۱۷ق: ۳۰۱، ۳۹۰).

المصنف از ابن ابی شیبه کوفی (م ۲۳۵ق)؛ وی شمار زیادی از روایات مربوط به امام مهدی علیه السلام را در باب «فتنه دجال» ذکر نموده است (ابن ابی شیبه، ۱۴۰۹ق: ج ۸، ۶۷۸-۶۹۷).

کتاب مسند از احمد بن حنبل شیبانی (م ۲۴۱ق)؛ وی روایات مربوط به امام مهدی موعود علیه السلام را در باب مشخصی جمع نکرده بلکه این روایات را به صورت گسترده و پراکنده در سراسر کتاب خود ذکر نموده است (احمد بن حنبل، ۱۴۱۶ق: ج ۲، ۷۴؛ ج ۱۷، ۱۷۰، ۲۱۱، ۲۵۵، ۳۰۹-۳۱۰، ۳۲۰، ۳۲۱، ۴۱۶، ۴۲۶-۴۲۷؛ ج ۱۸، ۶۲، ۱۱۴؛ ج ۳۵، ۴۵۶؛ ج ۳۲، ۳۲، ۳۷). (۷۰)

صحیح بخاری از محمد بن اسماعیل بخاری (م ۲۵۶ق)؛ گرچه بخاری در کتاب صحیح خود حدیثی که در آن اوصاف و نام امام مهدی علیه السلام به صراحت آمده باشد، نقل نکرده است و همین امر موجب شده تا برخی از منکران مهدویت تصور کنند که بخاری روایات مهدویت را در صحیح خود ذکر نکرده، و این اقدام بخاری را بهانه‌ای برای انکار روایات مربوط به امام مهدی علیه السلام قرار دهند (رشیدرضا، ۱۳۶۶ق: ج ۹، ۴۹۹؛ احمد امین، ۱۳۷۱ق: ج ۳، ۲۷۷؛ سعد محمد حسن، ۱۳۷۳ق: ۷۰).

اما حقیقت آن است که بخاری برخی از روایات مهدویت را در صحیح خود ذکر کرده است. از جمله وی از ابوهریره نقل کرده که رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم فرمود:

كيف أتم اذا نزل ابن مریم فيکم و امامکم منکم (بخاری، ۱۴۰۱ق: ج ۴، ۱۴۳).

دانشمندان اتفاق نظر دارند بر این که مقصود از «امامکم منکم» در این حدیث امام مهدی موعود علیه السلام است و حدیث درباره آن حضرت می‌باشد (سیوطی، ۱۴۲۴ق: ج ۲، ۲۰۲؛ بستوی، ۱۴۲۰ق: ۲۷۹-۲۸۶).

افزون بر این، بخاری در اثر دیگر خود *التاریخ الکبیر* از طریق شماری از صحابه چندین حدیث درباره امام مهدی علیه السلام نقل کرده است (بخاری، بی تا: ج ۱، ۳۱۷؛ ج ۳، ۳۴۶؛ ج ۶، ۲۲۷؛ ج ۸، ۴۰۶).

صحیح مسلم از مسلم بن حجاج قشیری نیشابوری (م ۲۶۱ق)؛ وی نیز در کتاب صحیح خود

حدیثی که در آن نام امام مهدی علیه السلام به صراحت آمده باشد نقل نکرده است، اما در مجموع در مقایسه با بخاری توجه بیشتری به روایات مربوط به امام مهدی علیه السلام مبذول داشته و شماری از این روایات را ذکر کرده است (مسلم نبشاپوری، ۱۴۱۲ق: ج ۱، ۱۳۶؛ ج ۴، ۲۲۳۴، ۲۲۳۵). دانشمندانی که از آنان و آثارشان یاد شد برخی از کسانی هستند که قبل از ولادت امام مهدی موعود علیه السلام اخبار و روایات مربوط به آن حضرت را در آثار خود ثبت کرده اند. اما دانشمندانی که بعد از ولادت امام مهدی علیه السلام درباره آن حضرت کتاب نوشته، یا فصل و بابی از کتاب خود را به زندگی و اخبار مربوط به آن حضرت اختصاص داده اند فراوانند که پرداختن به آنان و آثارشان در مجال دیگری صورت خواهد گرفت.

حدیث «اسمه اسمی»

در حوزه مباحث مهدویت یکی از مسائلی که همواره مورد گفت و گوی دانشمندان مسلمان قرار داشته نام امام مهدی علیه السلام و نام پدر بزرگوار ایشان است. روایات پیامبر صلی الله علیه و آله و امامان عترت علیهم السلام که در منابع فریقین ثبت شده به صراحت گویای آن است که نام امام مهدی نام رسول گرامی اسلام است. جابر بن عبدالله انصاری از رسول خدا صلی الله علیه و آله نقل کرده است که فرمود:

المهدی من ولدی اسمه اسمی و کنیته کنیتی (صدوق، ۱۳۹۵ق: ج ۱، ۲۸۶-۲۸۷؛ ج ۲، ۴۹۱؛ طبرسی، ۱۳۹۰ق: ۴۲۴؛ قندوزی، ۱۴۱۶ق: ج ۳، ۳۸۶ و ۳۹۵).

ابن مسعود از رسول خدا صلی الله علیه و آله نقل کرده است که فرمود:

لا یذهب الدنیا حتی یملک رجل من أهل بیتی یواطئ اسمه اسمی (طبری، ۱۳۸۳ق: ۲۵۸ و ۲۸۱).

حذیفه بن یمان از رسول خدا صلی الله علیه و آله نقل کرده است که فرمود:

لوم یبق من الدنیا إلا یوم واحد لطول الله ذلک الیوم حتی یبعث رجلاً من ولدی اسمه اسمی (مقدسی شافعی، ۱۳۹۹ق: ۳۲؛ مجلسی، ۱۴۰۴ق: ج ۵۱، ۷۹، ۸۱، ۹۴؛ قندوزی، ۱۴۱۶ق: ج ۳، ۳۸۵).

عبدالله بن عمر از رسول خدا صلی الله علیه و آله نقل کرده است که فرمود:

لا تقوم الساعة حتی یملک رجل من أهل بیتی یواطئ اسمه اسمی میلاً الأرض قسطاً و عدلاً كما ملئت ظلماً و جوراً (مجلسی، ۱۴۰۴ق: ج ۵۱، ۸۱؛ مقدسی شافعی، ۱۳۹۹ق: ۳۲).

سیوطی می نویسد:

واخرج الحاكم عن أبي سعيد الخدري عن النبي ﷺ قال: «اسم المهدي اسمي» (سيوطي، الحاوي للفتاوى، ج ۲، ۸۸).

وعن ابن مسعود عن النبي ﷺ قال: «اسم المهدي محمد» (همان).

اما درباره نام پدر بزرگوار امام مهدی، عالمان شیعه هیچ تردیدی ندارند که نام پدر آن حضرت امام حسن عسکری علیه السلام است (کلینی، ۱۴۲۹ق: ج ۱، ۳۲۸؛ مفید، ۱۴۱۳ق: ج ۲، ۳۳۶-۳۳۸؛ طبرسی، ۱۳۹۰ق: ج ۲، ۲۱۵-۲۱۷).

و این مسئله از بدیهیات اعتقادی شیعه محسوب می شود.

برخی از عالمان اهل سنت نیز در این قضیه با عالمان شیعه هم عقیده اند (سبط ابن جوزی، ۱۴۱۸ق: ۳۲۵؛ گنجی شافعی، ۱۳۶۲ش: ۴۸۳؛ ابن صباع مالکی، ۱۴۲۲ق: ۱۰۹۶).

اما بیشتر دانشمندان اهل سنت بر اساس برخی از نقل های یک روایت از عبدالله بن مسعود از رسول خدا ﷺ که در آن درباره امام مهدی موعود علیه السلام آمده:

... اسمه اسمي واسم ابيه اسم ابي... (أبي داود، ۱۴۱۰ق: ج ۴، ۱۸۳۱).

نام پدر امام مهدی علیه السلام را عبدالله دانسته و مهدی موعود علیه السلام را شخصی غیر از فرزند امام حسن عسکری علیه السلام دانسته اند. (مبارکفوری، بی تا: ج ۶، ۴۰۳؛ ابن کثیر، ۱۴۰۸ق: ج ۱، ۵۵؛ ابن حجر مکی، ۱۳۸۵ق: ۱۶۷؛ عظیم آبادی، ۱۴۱۵ق: ج ۱۱، ۲۴۷).

عبارت «... واسم ابيه اسم ابي» در حدیث ابن مسعود دستاویزی شده تا افراد بهانه جو با استناد به آن، راهی غیر از صراط مستقیم اهل بیت علیهم السلام پیامبر صلی الله علیه و آله و پیروان آنان برگزیده و تفرقه و انحراف دیگری در باورهای دینی مردم مسلمان پدید آورند.

حدیث ابن مسعود

ابی داود سجستانی با ذکر سند از عبدالله بن مسعود و او از رسول خدا ﷺ نقل کرده که حضرت فرمود:

لؤلؤ لم يبق من الدنيا إلا يوم لظول الله ذلك اليوم حتى يبعث فيه رجلاً مني (أو من أهل بيتي، يواطئ اسمه اسمي، واسم ابيه اسم أبي، يملأ الأرض قسطاً و عدلاً كما ملئت ظلماً و جوراً) (أبي داود، ۱۴۱۰ق: ج ۴، ۱۸۳۱، کتاب المهدي).

حدیث ابن مسعود در منابع روایی شیعه

عالمان شیعه حدیث ابن مسعود از پیامبر ﷺ را به صورت گسترده در منابع خود ذکر نموده و در این آثار حدیث یاد شده فقط با تعبیر «اسمه اسمی» ذکر شده و از زیاده «و اسم ایبه اسم ابی» خبری نیست، برخی از این آثار عبارتند از:

سلیم بن قیس (۱۴۰۵ق: ج ۲، ۶۲۷، ۹۵۸)؛ شیخ کلینی (۱۴۲۹ق: ج ۱، ۴۶۹؛ ج ۲، ۵۲۱)؛ ابن بابویه (۱۴۰۴ق: ۱۱ و ۱۲)؛ خزاز قمی (۱۴۰۱ق: ۶۷، ۸۳، ۱۵۴)؛ نعمانی (۱۳۹۷ق: ۹۳، ۲۳۱)؛ مغربی (۱۴۰۹ق: ج ۲، ۳۲۲؛ ج ۳، ۳۸۶-۳۸۷ و ۵۶۶)؛ صدوق (۱۴۱۳ق: ج ۳، ۵۸۴؛ ۱۳۷۶ش: ج ۱، ۱۹۹؛ ۱۳۷۸ق: ج ۲، ۲۵۹؛ ۱۳۹۵ق: ج ۱، ۲۸۶-۲۸۷؛ ج ۲، ۴۱۱). شیخ مفید (۱۴۱۳ق: «الاختصاص»: ج ۱، ۶۲، ۲۰۸؛ ۱۴۱۳ق: «الارشاد»: ج ۲، ۳۴۰، ۱۴۱۳ق: «الفصول المختارة»: ۲۹۷)؛ طبری امامی (۱۴۱۳ق: ۴۷۷؛ ۱۳۸۳ق: ۲۵۸، ۲۸۱؛ طبرسی، ۱۴۱۵ق: ج ۷، ۱۲۰، ۲۶۷)؛ ابن شهر آشوب مازندرانی (۱۳۷۹ق: ج ۲، ۲۲۷؛ ج ۴، ۱۹۶) و... قابل ذکر است زیاده «و اسم ایبه اسم ابی» در حدیث ابن مسعود به برخی از منابع دست دوم شیعه نیز راه یافته است (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ج ۵۱، ۷۴).

با این که نویسندگان آن آثار تصریح کرده اند که مهدی موعود علیه السلام امام دوازدهم شیعیان، نام آن حضرت محمد و نام پدر بزرگوار ایشان امام حسن عسکری علیه السلام است، و این مسئله از ضروریات مذهب شیعه است. علت این امر آن است که آنان حدیث مورد نظر را از منابع اهل سنت نقل کرده اند، و چون در آن منابع زیاده «و اسم ایبه اسم ابی» وجود داشته، از باب حفظ امانت، وقتی حدیث را نقل کرده اند، زیاده یاد شده را نیز با آن ذکر کرده اند.

حدیث ابن مسعود در منابع اهل سنت

حدیث مورد نظر در منابع اهل سنت نیز انعکاس یافته و در منابع دست اول اهل سنت تنها کسی که حدیث را با زیاده «و اسم ایبه اسم ابی» نقل کرده ابی داود سجستانی است (ابی داود، ۱۴۱۰ق: ج ۴، ۱۸۳۱).

اما دیگر نویسندگان منابع دست اول اهل سنت یا حدیث یاد شده را ثبت نکرده اند و یا فقط با تعبیر «اسمه اسمی» ثبت کرده، و از نقل زیاده «و اسم ایبه اسم ابی» خودداری کرده اند. از باب مثال احمد بن حنبل که از برجسته ترین و موثق ترین محدثان اهل سنت در طول تاریخ می باشد حدیث ابن مسعود را پنج بار با پنج سند نقل کرده اما در هیچ یک از نقل های او زیاده

«و اسم ایبه اسم اُبی» دیده نمی‌شود، بلکه حدیث را فقط با تعبیر «اسمه اسمی» نقل کرده است (احمد بن حنبل، ۱۴۱۶ق: ج ۶، ۴۲، ۴۴، ۴۵؛ ج ۷، ۱۷۴، ۳۱۱). ترمذی نیز که کتاب وی جزء صحاح شش‌گانه اهل سنت به شمار می‌آید، حدیث یاد شده را دوبار با تعبیر «اسمه اسمی» ذکر نموده و زیاده «و اسم ایبه اسم اُبی» در نقل ترمذی دیده نمی‌شود (ترمذی، ۱۴۰۳ق: ج ۴، ۲۴۵، ح ۲۲۳-۲۲۳۱ باب ما جاء فی المهدی).

برخی از عالمان دیگر اهل سنت مانند ابونعیم اصفهانی نیز حدیث ابن مسعود را فقط با تعبیر «اسمه اسمی» نقل کرده‌اند (ابونعیم اصفهانی، ۱۴۰۹ق: ج ۵، ۷۵).

خود ابی داود سجستانی هم که حدیث مورد نظر را یک بار با تعبیر «اسمه اسمی و اسم ایبه اسم اُبی» نقل کرده بار دیگر و با سند قوی‌تری همین حدیث را فقط با تعبیر «اسمه اسمی» نقل کرده و از ذکر زیاده «و اسم ایبه اسم اُبی» خودداری کرده است (ابی داود، ۱۴۱۰ق: ج ۴، ۱۸۳۱). آن عده از محدثان اهل سنت که حدیث را افزون بر تعبیر «اسمه اسمی» با زیاده «و اسم ایبه اسم اُبی» نیز نقل کرده‌اند، اکثر نقل‌های آنان با تعبیر «اسمه اسمی» بوده و تنها در شمار اندکی از نقل‌های آنان، زیاده «و اسم ایبه اسم اُبی» نیز همراه حدیث نقل شده است. از باب مثال محدث بزرگ اهل سنت سلیمان بن احمد طبرانی در معجم کبیر، اوسط و صغیر ۲۵ بار حدیث مورد نظر را نقل کرده که بیست بار آن با تعبیر «اسمه اسمی» نقل شده (طبرانی، بی تا (معجم کبیر): ج ۱۰، ۱۳۳-۱۳۷؛ ۱۴۱۵ق: ج ۷، ۵۴، ۸، ۱۷۸؛ بی تا (معجم صغیر): ج ۲، ۱۴۸).

و پنج بار، زیاده «و اسم ایبه اسم اُبی» نیز همراه حدیث آمده است (طبرانی، بی تا (معجم کبیر): ج ۱۰، ۱۳۳-۱۳۵؛ ۱۹، ۳۲؛ ۱۴۱۵ق: ج ۲، ۵۵-۵۶).

در دیگر منابع اهل سنت نیز تناسب نقل این دو تعبیر همانند آثار طبرانی است (ابن حبان، ۱۴۱۴ق: ج ۱۳، ۲۸۴؛ ج ۱۵، ۲۳۸). نعیم بن حماد (مروزی، ۱۴۱۴ق: ۲۲۸)، ابن طلحه شافعی (بی تا: ۴۸۲-۴۸۳)، ذهبی (۱۴۱۳ق: ج ۱۱، ۴۱۷، ۴۷۲).

آنچه در سطور فوق بیان شد حقیقتی است که گنجی شافعی نیز به آن اذعان کرده است. وی می‌نویسد:

وقد ذکر الترمذی الحدیث، و لم یذکر قوله: و اسم ایبه اسم اُبی، و ذکره ابو داود.

وفي معظم روايات الحفاظ والثقات من نقلة الأخبار «اسمه اسمی» فقط (گنجی، ۱۳۶۲ش: ۴۸۳).

ترمذی حدیث مورد نظر را نقل نموده اما جمله «واسم ایبه اسم ابی» را ذکر نکرده است. اما ابوداود آن را ذکر کرده است. و در بیشتر روایات حافظان موثق از نقل کنندگان اخبار، فقط جمله «اسمه اسمی» وجود دارد.

سخنی با مبارکفوری

بیشتر اشاره شد که ابوداود سجستانی حدیث ابن مسعود را دو بار در سنن خود نقل کرده است. یک بار با تعبیر «اسمه اسمی» و بار دوم با زیاده «واسم ایبه اسم ابی» و این زیاده بهانه به دست افراد بهانه جو و بیمار دل داده تا دیدگاه شیعه را درباره نام پدر امام مهدی علیه السلام نپذیرفته و ادعا کنند که نام پدر آن حضرت عبدالله است. عبدالرحمن مبارکفوری که شارح سنن ترمذی است، علیرغم این که ترمذی حدیث ابن مسعود را دو بار فقط با تعبیر «اسمه اسمی» نقل کرده، و از نقل زیاده «واسم ایبه اسم ابی» خودداری کرده است، با این وجود مبارکفوری می نویسد:

قوله «یواطئ اسمه اسمی» و فی روایة ابی داود یواطئ اسمه اسمی و اسم ایبه اسم ابی فیکون محمد بن عبدالله، و فیه ردّ علی الشیعة حیث یقولون: المهدی الموعود هو القائم المنتظر و هو محمد بن الحسن العسکری (مبارکفوری، بی تا: ج ۶، ۴۰۳).

چنان که ملاحظه می کنید احمد بن حنبل پنج بار حدیث را فقط با تعبیر «اسمه اسمی» نقل کرده و ترمذی دو بار حدیث را با تعبیر «اسمه اسمی» نقل کرده، و ابی داود یک بار حدیث را با تعبیر «اسمه اسمی» نقل کرده و بار دوم با زیاده «واسم ایبه اسم ابی»؛ با این وجود مبارکفوری هشت بار نقل حدیث با تعبیر «اسمه اسمی» را نادیده گرفته و یک بار نقل حدیث با زیاده «واسم ایبه اسم ابی» را معیار قرار داده و با استناد به آن نظر شیعه امامیه را در مورد نام پدر امام مهدی علیه السلام رد کرده است.

جا دارد از مبارکفوری بپرسیم وقتی هشت نقل صحیح از یک حدیث، یک حقیقت را بیان می کند، و یک نقل که سند آن نیز خالی از ایراد نیست چیز دیگری بیان می کند، رفتار ایشان در مقدم داشتن یک نقل ضعیف بر هشت نقل صحیح، آن هم با هدف فرار از اثبات دیدگاه شیعه امامیه، منطبق بر کدام معیار علمی، منطقی، دینی، رجالی و حدیث شناسی است؟!

چگونگی پیدایش زیاده «اسم ایبه اسم ابی»

در این که زیاده «اسم ایبه اسم ابی» چگونه پدید آمد و به حدیث مورد نظر افزوده شده،

احتمالاتی وجود دارد، از جمله:

۱. گنجی شافعی معتقد است زیاده «اسم ایبه اسم ابی» را یکی از راویان سند حدیث به نام «زائده» به حدیث مورد نظر افزوده است. گنجی از ۳۵ تن از حافظان بزرگ حدیث مانند: سفیان بن عیینه، فطربن خلیفه، سلیمان بن مهران اعمش، حفص بن عمر، سفیان ثوری، شعبة بن حجاج، ابوبکر بن عیاش، ابوالجحاف داود بن ابی عوف و ... که در سند این حدیث قرار دارند نام برده و بعد می‌نویسد:

كَلَّ هُوَلاءِ رُووا (اسمه اسمی) إلا ما كان من عبید الله بن موسی عن زائده، عن عاصم فانه قال فيه (و اسم ایبه اسم ابی) ولا یرتاب اللیب إن هذه الزیادة لا اعتبار بها مع اجتماع هُوَلاءِ الأئمة علی خلافها (گنجی، ۱۳۶۲ ش: ۴۸۵).

همه حافظان یاد شده حدیث را با تعبیر (اسمه اسمی) نقل کرده‌اند و تنها در نقلی از حدیث که آن را عبیدالله بن موسی از زائده و او از عاصم نقل کرده تعبیر (و اسم ایبه اسم ابی) وجود دارد. و شخص خردمند تردید نمی‌کند که با وجود مخالفت محدثان یاد شده با تعبیر (و اسم ایبه اسم ابی) این زیاده فاقد اعتبار است. گنجی می‌افزاید:

وفي كتاب مناقب الشافعی ذكر هذا الحدیث وقال فيه: وزاد زائده فی روايته... یوطی اسمه اسمی و اسم ایبه اسم ابی... (گنجی، ۱۳۶۲ ش: ۴۸۲).

حدیث مورد نظر در کتاب مناقب شافعی ذکر شده، و نویسنده کتاب درباره حدیث گفته است: جمله «اسم ایبه اسم ابی» را زائده بر حدیث افزوده است. گنجی برای تثبیت دیدگاه خود می‌افزاید:

سخن نهایی درباره این حدیث آن است که امام احمد بن حنبل که فردی متقن و دارای حافظه خوب بوده است این حدیث را در کتابش مسند چندین بار با تعبیر (اسمه اسمی) نقل کرده، (و از نقل جمله «و اسم ایبه اسم ابی» خودداری کرده است) (گنجی، ۱۳۶۲ ش: ۴۸۳).

۲. گنجی توجیح دومی نیز برای حدیث مورد نظر ذکر کرده و می‌نویسد:

ويحتمل أنه ﷺ قال: اسم ایبه اسم ابی الحسین، و والِد المهدی اسمه حسن، فيكون الراوی قد توهم قوله ابی فصفحه فقال: ابی... (گنجی، ۱۳۶۲ ش: ۴۸۳).

این احتمال نیز وجود دارد که رسول خدا ﷺ فرموده باشند: نام پدر مهدی نام فرزند من است، یعنی امام حسن مجتبیٰ علیه السلام و نام پدر مهدی حسن است، اما راوی دچار اشتباه شده و

«ابنی» را تبدیل به «أبی» کرده است.

ضمن این که ممکن است این تغییر در زمان های بعد و در زمان نسخه برداری از نسخ دست اول، روی داده باشد.

۳. ممکن است زیاده «و اسم ایبه اسمی أبی» ساخته پیروان عبدالله بن حسن مثنی معروف به عبدالله محض باشد و آنان برای اثبات ادعای مهدویت فرزند وی، محمد بن عبدالله محض، مشهور به نفس زکیه، این زیاده را در حدیث پدید آورده باشند تا از این طریق به او وجاهت بخشیده و به پیشبرد برنامه های او کمک کنند. شاهد این مدعا آن که «محمد بن علی بن طباطبا» معروف به ابن طقطقی (م ۷۰۹ق) در تاریخ خود آورده است:

و كان في ابتداء الأمر قد شيع بين الناس أنه المهدي الذي بُشِّر به، واثبت أبوه هذا في نفوس طواف من الناس. و كان يروى أن الرسول ﷺ قال: «لوبيق من الدنيا يوم تطول الله ذلك اليوم حتى يبعث فيه مهدينا أو قائمنا، اسمه كاسمي واسم ايبه كاسم أبي (ابن طباطبا، ۱۴۱۴ق: ۱۶۵-۱۶۶).

در آغاز کار میان مردم شایع شده بود که نفس زکیه همان مهدی است که رسول خدا ﷺ به آمدن وی بشارت داده اند. پدر نفس زکیه نیز این مطلب را برای گروه هایی از مردم نقل و تأیید می کرد و روایت می نمود که رسول خدا ﷺ فرموده اند: (اگر از دنیا یک روز باقی بماند، خداوند آن روز را (آن قدر) طولانی خواهد کرد تا این که در آن روز مهدی و قائم ما را برانگیزد. نامش همانند نام من، و نام پدرش همانند نام پدر من است).

چنان که ملاحظه می کنید همزمان با قیام نفس زکیه در سال ۱۲۵ق (ابوالفرج اصفهانی، ۱۳۸۵ق: ۱۷۶).

پدر وی و طرفدارانش حدیث پیامبر ﷺ را با زیاده «اسم ایبه اسم ابی» نقل کرده و مصداق آن را محمد بن عبدالله بن محض معروف به نفس زکیه می دانسته اند. لذا این احتمال وجود دارد که زیاده یاد شده را آنان به حدیث رسول خدا ﷺ افزوده باشند تا به وسیله آن، مهدویت نفس زکیه را تثبیت نموده و زمینه های پیشرفت او را فراهم سازند.

۴. مهدی عباسی و طرفدارانش نیز تلاش داشتند تا روایات مربوط به مهدی موعود ﷺ را بر مهدی عباسی تطبیق دهند.

لذا ممکن است این زیاده توسط آنها بر حدیث مورد نظر افزوده شده باشد تا به حکومت مهدی عباسی مشروعیت بخشند چرا که او نیز نامش محمد و نام پدرش عبدالله منصور بود.

به خصوص که عباسیان احادیثی نیز جعل کردند که نشان می‌داد مهدی موعود علیه السلام از اولاد عباس است (احمد بن حنبل، ۱۴۰۳ق: ج ۲، ۹۶۶؛ خطیب بغدادی، بی تا: ج ۱، ۸۴-۸۵؛ محب‌الدین طبری، ۱۳۵۶ش: ۲۰۶).

قابل ذکر است ذهبی در شرح حال مهدی عباسی حدیث ابن مسعود را به اضافه یک حدیث دیگر به صورت مرفوع نقل کرده است. وی می‌نویسد:

... عن سعید المسیب، عن عثمان مرفوعاً: المهدي من ولد العباس عَمِي. و خرج ابو داود

من حدیث عاصم: يواطئ اسمه اسمي، و اسم ابيه اسم أبي (ذهبی، ۱۴۰۷ق: ج ۱۰، ۴۳۶).

۵. ضعف حافظه عاصم؛ یکی از رجال سند حدیث ابی داود «عاصم بن بهدلة بن ابی النجود» است. عاصم در حوزه قرآن و قرائت قرآن فردی برجسته و موثق بوده و جزء قراء سبعة به شمار می‌آید. اما در حدیث از قوت لازم برخوردار نبوده و شماری از رجال شناسان او را تضعیف کرده‌اند.

ذهبی می‌نویسد: یحیی بن قطان درباره عاصم گفته است: من نیافتم کسی که نامش عاصم باشد مگر آن که از نظر حافظه ضعیف بود.

نسائی درباره عاصم گفته است: او حافظ نیست.

و دارقطنی گفته است: در حفظ عاصم ایرادهایی وجود دارد.

و ابن خراش گفته است: در روایات عاصم مطالب نادرستی وجود دارد (ذهبی، ۱۳۸۲ق: ج ۲، ۳۵۷؛ ذهبی، ۱۴۱۳ق: ج ۵، ۲۶۰).

عقیلی نام عاصم را در کتاب *ضعفاء* ذکر کرده که بیانگر ضعف او است (عقیلی، ۱۴۱۸ق: ج ۳، ۳۳۶). ابن سعد گفته است:

عاصم در روایاتش زیاد مرتکب خطا شده است (ابن حجر عسقلانی، ۱۴۰۴ق: ج ۵، ۳۵).

ابوحاتم گفته: عاصم فردی راستگو بوده اما حافظ حدیث نبوده است. و ابن علیّه درباره او گفته: همه کسانی که نام‌شان عاصم است از نظر حافظه ضعیف‌اند. و عقیلی گفته است: تنها مشکل عاصم ضعف حافظه بوده است. ابوبکر بزار گفته است: عاصم حافظ حدیث نبوده است. و حماد بن سلمه گفته است: عاصم در اواخر عمرش دچار اختلاف حواس شده بود (همان: ۳۵-۳۶).

چنان‌که ملاحظه می‌کنید عاصم گرفتار مشکل ضعف حافظه بوده است لذا این احتمال

وجود دارد وی که غالباً حدیث را با تعبیر «اسمه اسمی» نقل می کرده، گاهی بر اثر ضعف حافظه دچار اشتباه شده و جمله «و اسم ایبه اسم ابی» را بر حدیث مورد نظر افزوده باشد. ضمن این که حدیث یاد شده با تعبیر «اسم ایبه اسم ابی» به جهت ضعف شدید حافظه عاصم جزء روایات ضعیف به شمار آمده و از درجه اعتبار ساقط است.

۶. نکته دیگری که باید به آن توجه داشت آن است که دانشمندان فریقین به اتفاق آراء روایات متواتری از رسول خدا ﷺ نقل کرده اند که آن حضرت تعداد جانشینان خود را تا قیامت دوازده نفر اعلام نموده (بخاری، ۱۴۰۱ق: ج ۸، ۱۲۷؛ مسلم نیشابوری، ۱۴۱۲ق: ج ۳-۴)، و یکی از آنان را امام مهدی موعود ﷺ دانسته اند (مسلم نیشابوری، ۱۴۱۲ق: ج ۴، ۲۲۳۴-۲۲۳۵؛ ابی داود، ۱۴۱۰ق: ج ۲، ۳۰۹-۳۱۰ کتاب المهدی). رسول خدا ﷺ در روایات مهدویت تصریح کرده اند که انتخاب مهدی ﷺ نیز نه به دست مردم، بلکه به دست خداوند است «... لبعث الله رجلاً من أهل بيتي...» (ابی داود، ۱۴۱۰ق: ج ۲، ۳۱۰؛ ابن ابی شیبه، ۱۴۰۹ق: ج ۸، ۶۷۸). و جمعی از دانشمندان اهل سنت نیز به تبع روایات یاد شده، امام مهدی ﷺ را یکی از خلفای دوازده گانه پیامبر ﷺ دانسته اند. از آن جمله اند:

ابن کثیر دمشقی (۱۴۱۹ق: ج ۲، ۳۴؛ ۱۴۰۸ق: ۹). ابن حجر مکی (۱۳۸۵ق: ۲۱).

ابن طلحه شافعی (بی تا: ۳۰-۳۱).

سیوطی (۱۴۰۶ق: ۱۳-۱۵). عبدالرحمن مبارکفوری (بی تا: ج ۶، ۳۹۱-۳۹۶). عظیم آبادی (۱۴۱۵ق: ج ۱۱، ۲۴۷). قندوزی حنفی (۱۴۱۶ق: ج ۱، ۱۳۶، ۲، ۸۷، ۳۱۵، ۳۳۹، ۵۳۵؛ ج ۳، ۲۸۴).

و مهم تر از افراد یاد شده:

ابی داود سجستانی است (ابی داود، ۱۴۱۰ق: ج ۲، ۳۰۹-۳۱۰، کتاب المهدی).

سیوطی درباره اقدام ابی داود می نویسد: «عقد ابی داود فی سننه باباً فی المهدی، و آورد فی صدره حدیث جابر بن سمره عن رسول الله ﷺ: «لا يزال هذا الدين قائماً حتى يكون اثنا عشر خليفة... كلهم من قريش. فأشار بذلك إلى ما قاله العلماء أن المهدى أحد الإثنا عشر»

(سیوطی، ۱۴۲۴ق: ج ۲، ۱۰۲). ابوداود در سنن خود بابی به امام مهدی موعود ﷺ اختصاص داده و در آغاز این باب حدیث جابر بن سمره از پیامبر ﷺ در مورد امامان دوازده گانه را ذکر کرده است، و با این اقدام خود به این حقیقت اشاره کرده است که دانشمندان گفته اند امام مهدی موعود ﷺ یکی از جانشینان دوازده گانه پیامبر ﷺ است.

عبدالعظیم بستوی نیز می‌نویسد:

یری ابوداود و غیره أنه من الخلفاء الإثنا عشر (بستوی، ۱۴۲۰ق: ۳۵۷).

نظر ابی داود و دیگر دانشمندان اهل سنت آن است که مهدی علیه السلام یکی از خلفای دوازده‌گانه است.

از اقدام ابی داود افزون بر نکته‌ای که سیوطی و بستوی برداشت کرده‌اند نکته دیگری نیز استفاده می‌شود، و آن این که مهدی آخرین نفر از جانشینان دوازده‌گانه پیامبر صلی الله علیه و آله است. این نکته از آن جا استفاده می‌شود که ابوداود با این که کتاب خود را *کتاب المهدی* نام نهاده و اکثر قریب به اتفاق روایات این کتاب نیز درباره امام مهدی علیه السلام است. اما با این وجود ابتدا حدیث خلفای اثنا عشر را نقل کرده، و پس از آن روایات مربوط به امام مهدی علیه السلام را، این اقدام ابی داود به وضوح نشان می‌دهد که او افزون بر این که امام مهدی علیه السلام را یکی از خلفای دوازده‌گانه می‌داند، او را آخرین عضو این سلسله مبارک و آخرین جانشین پیامبر صلی الله علیه و آله به شمار آورده است. برخی از روایاتی که ابی داود در *کتاب المهدی* نقل نموده نیز به وضوح گویای این معنا است. حال که امام مهدی علیه السلام آخرین نفر از جانشینان دوازده‌گانه پیامبر صلی الله علیه و آله است، و روایات اثنا عشر که جانشینان دوازده‌گانه پیامبر صلی الله علیه و آله را معرفی می‌کند به دلیل اوصافی که پیامبر صلی الله علیه و آله در این روایات برای جانشینان دوازده‌گانه خود بیان کرده‌اند مثل این که آنان دوازده نفرند (مسلم نیشابوری، ۱۴۱۲ق: کتاب اماره باب ۱؛ احمد بن حنبل، ۱۴۱۶ق: ج ۵، ۹۰، ۹۳، ۹۵، ۱۰۶)؛ همگی آنان از بنی هاشم (قندوزی حنفی، ۱۴۱۶ق: ج ۲، ۳۱۵، ۳؛ ج ۳، ۲۹۰)، یا از قریش‌اند (بخاری، ۱۴۰۱ق: کتاب احکام، باب ۵۱؛ ابن کثیر، بی‌تا: ج ۱، ۱۵۳؛ بیهقی، ۱۴۰۵ق: ج ۶، ۵۶۹)، همگی افرادی صالح‌اند (احمد بن حنبل، ۱۴۱۶ق: ج ۵، ۹۷، ۱۰۷؛ حاکم نیشابوری، ۱۴۱۱ق: ج ۳، ۶۱۸؛ بخاری، بی‌تا: ج ۸، ۴۱۱)، خلفای کل امت اسلامی هستند. پس از پیامبر صلی الله علیه و آله تا قیامت (احمد بن حنبل، ۱۴۱۶ق: ج ۵، ۱۰۶؛ طبرانی، بی‌تا) معجم کبیر (ج ۲، ۲۵۶)؛ و این اوصاف جز بر امامان اهل بیت پیامبر صلی الله علیه و آله بر کس دیگری قابل تطبیق نیست. پس به ناچار باید مصداق خلفای دوازده‌گانه پیامبر صلی الله علیه و آله امامان عترت باشند. و به ناچار باید امام مهدی موعود علیه السلام همانام پیامبر صلی الله علیه و آله و نام پدرشان امام حسن عسکری علیه السلام باشد، نه عبدالله. از این رو، زیاده «و اسم ایبه اسم ابی» که در برخی از نقل‌های حدیث ابن مسعود از پیامبر صلی الله علیه و آله وجود دارد، در تعارض با حدیث متواتر خلفای اثنا عشر بوده و از درجه اعتبار ساقط است.

نتیجه گیری

از مباحث گذشته روشن شد که نام مبارک پدر بزرگوار امام مهدی موعود علیه السلام، امام حسن عسکری علیه السلام است و جمله «اسم ایبه اسم ابی» در یکی از نقل های حدیث ابن مسعود که نام پدر امام مهدی علیه السلام را عبدالله معرفی می کند، فاقد اصالت بوده و توسط یکی از روایان سند حدیث جعل و بر حدیث مورد نظر افزوده شده است. علاوه بر این، بر این نقل از حدیث ابن مسعود ایرادهای دیگری نیز وارد است که پذیرش آن را ناممکن می سازد. نتیجه آن که ادعای آن دسته از دانشمندان اهل سنت که نام پدر امام مهدی موعود علیه السلام را عبدالله می دانند، فاقد دلیل بوده و روایت معتبری نظر آنان را تأیید نمی کند.

منابع

۱. ابن ابی زینب، محمد بن ابراهیم (۱۳۹۷ق)، *الغیبة*، تهران، نشر صدوق.
۲. ابن ابی شیبة، ابوبکر (۱۴۰۹ق)، *المصنف*، بیروت، دارالفکر.
۳. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۶ش)، *امالی*، تهران، کتابچی.
۴. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۸ق)، *عیون اخبار الرضا علیه السلام*، تهران، نشر جهان.
۵. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۹۵ق)، *کمال الدین و تمام النعمه*، تهران، چاپ اسلامی.
۶. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۰۴ق)، *الإمامة والتبصرة من الحيرة*، قم، مدرسة الإمام المهدي علیه السلام.
۷. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۱۳ق)، *من لا يحضره الفقيه*، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
۸. ابن جعد، علی (۱۴۱۷ق)، *مسند*، بیروت، دارالکتب العلمیة.
۹. ابن حبان، محمد بن حبان بُستی (۱۴۱۴ق)، *صحیح*، بی جا، مؤسسة الرسالة.
۱۰. ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی (۱۴۰۴ق)، *تهذیب التهذیب*، بیروت، دارالفکر.
۱۱. ابن حجر مکی (۱۳۸۵ق)، *الصواعق المحرقة*، مصر، مكتبة القاهرة.
۱۲. ابن حنبل، ابو عبدالله احمد بن محمد بن محمد بن (۱۴۰۳ق)، *فضائل الصحابة*، بیروت، مؤسسة الرسالة.
۱۳. ابن حنبل، ابو عبدالله احمد بن محمد بن محمد بن (۱۴۱۶ق)، *مسند*، بیروت، مؤسسة الرسالة.
۱۴. ابن شهر آشوب، محمد بن علی (۱۳۷۹ق)، *مناقب آل ابی طالب علیه السلام*، قم، علامه.
۱۵. ابن صباح، علی بن محمد (۱۴۲۲ق)، *الفصول المهمة فی معرفة الأئمة*، قم، دارالحدیث.

۱۶. ابن طباطبا، محمد بن علی (۱۴۱۴ق)، *الفخری فی الآداب السلطانية والدول الإسلامية*، قم، رضی.
۱۷. ابن طلحه شافعی، محمد (بی تا)، *مطالب السؤل فی مناقب آل الرسول*، تحقیق: ماجد العطیة، بی جا، بی نا.
۱۸. ابن کثیر دمشقی، عمادالدین اسماعیل (۱۴۱۹ق)، *تفسیر القرآن العظیم*، بیروت، دارالکتب العلمیة.
۱۹. ابن کثیر دمشقی، عمادالدین اسماعیل (بی تا)، *البدایة والنہایة*، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
۲۰. ابن کثیر، اسماعیل بن عمر (۱۴۰۸ق)، *النہایة فی الفتن والملاحم*، بیروت، دارالجمیل.
۲۱. ابن ندیم، محمد بن اسحاق (بی تا)، *الفہرست*، بی جا، بی نا.
۲۲. ابوالفرج اصفہانی، علی بن حسین بن محمد اموی قرشی (۱۳۸۵ق)، *مقاتل الطالبیین*، نجف، حیدریہ.
۲۳. ابونعیم اصفہانی، احمد بن عبداللہ (۱۴۰۹ق)، *حلیة الأولیاء*، بیروت، دارالکتب العلمیة.
۲۴. ابی داود سجستانی، سلیمان بن اشعث (۱۴۱۰ق)، *سنن*، بی جا، دارالفکر.
۲۵. امین، احمد (۱۳۷۱)، *ضحی الاسلام*، قاہرہ، لجنة التألیف و الترجمة و النشر.
۲۶. بخاری، محمد بن اسماعیل (۱۴۰۱ق)، *صحیح*، بی جا، دارالفکر.
۲۷. بخاری، محمد بن اسماعیل (بی تا)، *التاریخ الکبیر*، دیار بکر، المكتبة الإسلامية.
۲۸. بستوی، عبدالعظیم (۱۴۲۰ق)، *المہدی المتظرفی ضوء الأحادیث والآثار الصحیحة*، مکة المکرمة، المكتبة المکیة.
۲۹. بیہقی، احمد بن حسین (۱۴۰۵ق)، *دلائل النبوة*، بیروت، دارالکتب العلمیة.
۳۰. ترمذی، ابو عیسیٰ محمد (۱۴۰۳ق)، *سنن*، بیروت، دارالفکر.
۳۱. تهرانی، آقابزرگ (۱۴۰۳ق)، *الذریعة إلى تصانیف الشیعة*، بیروت، دارالأضواء.
۳۲. حاکم نیشابوری، محمد بن عبداللہ (۱۴۱۱ق)، *المستدرک علی الصحیحین*، بیروت، دارالکتب العلمیة.
۳۳. خزاز قمی، علی بن محمد (۱۴۰۱ق)، *کفایة الأثر*، قم، بیدار.
۳۴. خطیب بغدادی، ابوبکر (بی تا)، *تاریخ بغداد*، بیروت، دارالکتب العلمیة.
۳۵. خوئی، ابوالقاسم (۱۴۱۳ق)، *معجم رجال الحدیث*، بی جا، بی نا.

٣٦. ذهبى، احمد بن عثمان (١٣٨٢ق)، *ميزان الاعتدال*، بيروت، دارالمعرفة.
٣٧. ذهبى، احمد بن عثمان (١٤٠٧ق)، *تاريخ الاسلام*، بيروت، دارالكتاب العربى.
٣٨. ذهبى، احمد بن عثمان (١٤١٣ق)، *سير اعلام النبلاء*، بيروت، مؤسسة الرسالة.
٣٩. رشيد رضا، محمد (١٣٦٦ق)، *تفسير المنار*، قاهره، دارالمنار.
٤٠. زركلى، خير الدين (١٩٨٠م)، *الأعلام*، بيروت، دارالعلم للملايين.
٤١. سبط بن جوزى، شمس الدين ابوالمظفر يوسف بن حسام (١٤١٨ق)، *تذكرة الخواص*، قم، شريف الرضى.
٤٢. سيوطى، جلال الدين (١٤٠٦ق)، *تاريخ الخلفاء*، بيروت، دارالعلم.
٤٣. سيوطى، جلال الدين (١٤٢٤ق)، *الحاوى للفتاوى*، بيروت، دارالفكر.
٤٤. الصديقى العظيم آبادى، ابى عبدالرحمن شرف الحق محمد اشرف (١٤١٥ق)، *عون المعبود*، بيروت، دارالكتب العلمية.
٤٥. صنعانى، أبوبكر عبدالرزاق بن همام بن نافع الحميرى (بى تا)، *المصنف*، بى جا، منشورات مجلس العلمى.
٤٦. صنعانى، عبدالرزاق (بى تا)، *المصنف*، بى جا، منشورات المجلس العلمى.
٤٧. طبرانى، ابوالقاسم سليمان بن احمد بن ايوب (١٤١٥ق)، *معجم الأوسط*، بى جا، دارالحرمين.
٤٨. طبرانى، سليمان بن احمد (بى تا)، *معجم صغير*، بيروت، دارالكتب العلمية.
٤٩. طبرانى، سليمان بن احمد (بى تا)، *معجم كبير*، بيروت، داراحياء التراث العربى.
٥٠. طبرى، فضل بن حسن (١٣٩٠ق)، *اعلام الورى بأعلام الهدى*، تهران، اسلاميه.
٥١. طبرى، فضل بن حسن (١٤١٥ق)، *معجم البيان*، بيروت، مؤسسة الأعلمى.
٥٢. طبرى آملى، ابوجعفر محمد بن جرير بن يزيد بن كثير بن غالب (١٤١٣ق)، *دلائل الإمامة*، قم، بعثت.
٥٣. طبرى، عماد الدين (١٣٨٣ق)، *بشارة المصطفى*، نجف، المكتبة الحيدرية.
٥٤. طبرى، محب الدين (١٣٥٦ق)، *فخائر العقبي*، قاهره، مكتبة القدسى.
٥٥. طوسى، محمد بن حسن (١٤١١ق)، *الغنية*، قم، دارالمعارف الإسلامية.
٥٦. طوسى، محمد بن حسن (١٤١٧ق)، *فهرست*، بى جا، مؤسسة النشر الإسلامى.
٥٧. عقيلى، محمد بن عمرو (١٤١٨ق)، *الضعفاء*، بيروت، دارالكتب العلمية.

٥٨. قندوزى حنفى، سليمان (١٤١٦ق)، *بناييع المودة*، بى جا، دارالأسوة.
٥٩. كلينى، محمد بن يعقوب (١٤٢٩ق)، *كافى*، قم، دارالحدیث.
٦٠. گنجى، محمد بن يوسف (١٣٦٢ش)، *البيان فى أخبار صاحب الزمان*، تهران، دار احیاء تراث أهل البيت.
٦١. مباركفورى، ابو عيسى محمد (بى تا)، *تحفة الأحوذى*، بيروت، دارالكتب العلمية.
٦٢. مجلسى، محمد باقر (١٤٠٤ق)، *بحار الانوار*، بيروت، مؤسسة الوفاء.
٦٣. محمد حسن، سعد (١٣٧٣ق)، *المهدوية فى الاسلام*، قاهره، دارالكتاب العربى.
٦٤. مروزى، نعيم بن حماد (١٤١٤ق)، *كتاب الفتن*، بيروت، دارالفكر.
٦٥. مزى، ابوالحجاج (١٤٠٦ق)، *تهذيب الكمال*، بيروت، مؤسسة الرسالة.
٦٦. مغربى، نعمان بن محمد (١٤٠٩ق)، *شرح الأخبار فى فضائل الائمة الأطهار*، قم، جامعه مدرسين.
٦٧. مفيد، محمد بن محمد بن نعمان (١٤١٣ق)، *الاختصاص*، قم، المعتمر العالمى لألفية الشيخ المفيد.
٦٨. مفيد، محمد بن محمد بن نعمان (١٤١٣ق)، *الإرشاد*، قم، كنگره شيخ مفيد.
٦٩. مفيد، محمد بن محمد بن نعمان (١٤١٣ق)، *الفصول المختارة*، قم، كنگره شيخ مفيد.
٧٠. مقدسى شافعى، محمد ادريس (١٣٩٩ق)، *عقد الدرر*، قاهره، مكتبة عالم الفكر.
٧١. نجاشى، ابوالعباس احمد بن على (١٤١٦ق)، *رجال*، قم، مؤسسة النشر الإسلامى.
٧٢. نيشابورى، مسلم بن حجاج (١٤١٢ق)، *صحيح مسلم*، تصحيح: محمد فؤاد عبدالباقى، قاهره، دارالحدیث.
٧٣. هلالى كوفى، ابوصادق سليم بن قيس عامرى (١٤٠٥ق)، *كتاب سليم*، قم، الهادى.

